

Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.

На середину XIX ст. у Російській імперії склалася важка суспільно-політична та культурна ситуація, яка змусила уряд та релігійні кола звернутися до ідеї заснування православних церковних братств, при цьому, апелюючи до традиції західноукраїнських і західнобілоруських ренесансних і ранньомодерних церковних братств. Важливою підставою для заснування урядом Російської імперії таких братств була девальвація цінності Православної церкви як інституту, що дедалі більше дискримінував себе перед населенням, зокрема, через здирництво, низькі професійні та моральні якості її служителів, співпрацю із царською владою тощо. Відповідно, православні братства були покликані налагодити комунікацію між православними парафіянами та кліром, щоб підвищити рівень толерантності до останніх і загалом до Російської православної церкви як інституту.

На нашу думку, існувала пряма кореляція між кризою довіри до Церкви та поширенням в Російській імперії різних релігійних течій, як способу задоволення духовних пошуків народу. Крім того, в другій половині XIX ст. ультраконсервативне старообрядництво залишалося наймасовішим релігійним опозиційним рухом. Тому складовою діяльності братств була так звана «охоронна» мета – попередження навернення православно-го населення до інших конфесій. Крім того, місіонерська діяльність серед членів Римо-католицької церкви, протестантських та старообрядницьких деномінацій, православних сект, язичницьких культів та інших релігійних меншин. Зокрема, у зв'язку з польським національно-визвольним повстанням 1863–1864 рр. у західних губерніях та за умов посилення експансії Росії на Правобережжі, православні братства, як зазначає С. Жилук, «відродилися вже в новій якості – не оберегати православ'я, а насаджувати його» [1, 96].

Також варто відзначити, що філософські ідеї, які розвивалися в Європі кінця XIX – початку XX ст., знайшли відгук серед частини російської інтелігенції. Поміж цієї верстви населення поширювалися релігійний індуферентизм та атеїстичний світогляд. Популярними були також соціалістичні ідеї, які заміняли християнську есхатологію ідеєю можливості побудови раю на землі.

Крім того, заснування православних братств стало можливим, завдяки скасуванню кріпосного права. Адже для їх організації створювалися необхідні передумови, а саме вільні капітали, маси особисто вільних людей, формування нових прошарків суспільства тощо. Хоча православні братства були покликані демократизувати церковну сферу, проте, для цього вони мали доволі обмежені можливості, адже знаходилися під суворим державним та церковним контролем. Вони не мали тих повноважень, які належали ренесансним західноукраїнським та західнобілоруським братствам. Зокрема православні церковні братства лише частково мали виборне управління, вони не мали права контролювати церковні фінанси та майно, діяльність кліру та єпископів, судити чи обирати духовенство. Водночас братства у своїх правах, відносно єпархіального керівництва, не були повністю залежними. Це твердження, в першу чергу, стосується парафіяльних братств. Саме в їхній діяльності більшою мірою, ніж в єпархіальних братствах, були збережені риси громадського самоврядування.

Головним нормативно-правовим актом, який регулював діяльність православних церковних братств були «Основні правила для заснування православних церковних братств» від 8 травня 1864 р. Згідно з ними, православними церковними братствами називалися «товариства, що складалися з Православних осіб, різ-

ного звання та стану, для служіння потребам та користі Православної Церкви, для протидії посяганням на її права зі сторони іновірців та розкольників, для створення та прикрашання Православних храмів, для справ християнської благодійності, для поширення та утвердження духовного просвітництва» [4, 1зв.].

Різновидом православних братств були сестринства, які відрізнялися від перших лише тим, що складалися винятково з жінок.

Відповідно до «Правил» кожне братство зобов'язане було прийняти власний статут. Останній мав містити вказівку на цілі заснування братства, які не суперечили нормативним положенням «Правил», повноваження членів та порядок їх реалізації. Єпархіальні братства, крім прийняття статутів, які частково регулювали відкриття та діяльність, підконтрольних їм, парафіяльних братств, з метою більш докладної регламентації функціонування останніх, створювали ще й типові статuti. Так, у 1891 р. Радою Полтавського єпархіального братства укладено та видано «Керівні правила для православних церковнопарафіяльних братств у Полтавській єпархії». Ці правила докладно визначали устрій, завдання церковнопарафіяльних братств та засоби їхньої реалізації.

У «Правилах» не зазначалася класифікація братств. Однак вони утворювали ієрархію, на вершині якої знаходилося єпархіальне братство, котрому були підвизні та підконтрольні всі його відділення та парафіяльні братства. Останні, як і братства вищого рангу, створювалися при місцевих церквах та монастирях.

Єпархіальні братства Лівобережної України створювалися за ініціативи вищої православної церковної ієрархії. Церковнопарафіяльні братства також відкривалися переважно завдяки діям «згори», тоді як приватна ініціатива парафіяльного духовенства та мирян була менш поширеною. Так, центральні братства в єпархіях утворювали свої відділення у повітах та, через посередництво останніх, спонукали до утворення церковнопарафіяльних братств. Наприклад, Полтавський і Переяславський єпископ Іларіон (Юшенів) (1887–1904 р.) 29 червня 1891 р. доручив Раді Лубенського єпархіального Спасо-Преображенського братства обрати зі свого середовища осіб, зобов'язаних проводити агітаційну роботу з парафіяльними священиками та мирянами щодо відкриття відділень Братства. Відповідно до розпорядження єпархіального архієрея, було обрано двох осіб, членів Ради єпархіального братства, які пояснювали цілі та завдання братства в різних пунктах повіту [5, 812–813].

Парафіяльні братства відкривали місцеві священики, які були підконтрольні вищому церковному начальству. Саме через них діяли єпархіальні братства, коли шукали актив, на який можна покластися у справі відкриття братств. Так, відкриваючи відділення Чернігівського єпархіального братства в Кролевці, Рада Братства через парафіяльного священика І. Тарасевича, дістала інформацію про особливості цієї місцевості, яка була потрібна для організації та функціонування відділення, а також про наявність осіб, які співчують цілям Братства. Священик звернувся до парафіян, із запрошенням вступити до відділення братства та, після отримання відповідей, розпочався процес оформлення відкриття братства [6, 89].

Процедура відкриття православних церковних братств регулювалася вищезгаданими «Правилами» та полягала у виконанні наступного алгоритму дій. Особи, які бажали заснувати братство, мали звернутися з проханням до єпархіального архієрея та надати проект статуту. Останній, якщо не знаходив підстав для відмови у клопотанні, передавав проект статуту для розгляду

начальнику губернії. Після отримання схвального відгуку від губернатора, єпархіальний архієрей затверджував статут та дозволяв відкриття братства. Статути братств, які були відкриті до видання «Правил», а також зміни та доповнення до затверджених статутів, вносилися тим самим шляхом.

Православні церковні братства Лівобережної України почали засновуватися з 1880-х рр. У Чернігівській єпархії діяло єпархіальне братство св. Михаїла, кн. Чернігівського, засноване 20 вересня 1888 р., за ініціативи єпископа Чернігівського та Ніжинського Веніаміна (Биковського) (1882–1893 рр.). У першому статуті Братства від 1888 р. зазначено, що воно засноване в Чернігові, при Свято-Михайлівській церкві, на території Чернігівської духовної семінарії: наступний статут від 1893 р. прикріплював братство до Єлецького Успенського монастиря.

Незалежно від структури відділень та парафіяльних братств, підпорядкованих Чернігівському єпархіальному братству, в Чернігівській губ. існували два братства, також відкритих за єпископства Веніаміна. Перше – Ніжинське Братство Божої Матері «Всіх скорботних Радість», засноване 26 жовтня 1884 р. при Ніжинському Благовіщенському чоловічому монастирі. Воно отримало назву від однойменної ікони, яка знаходилася в цьому монастирі. Інше – братство св. Дмитра, митрополита Ростовського, відкрите 27 травня 1890 р. при Спасо-Преображенському чоловічому монастирі в Новгород-Сіверському [7, 281–282].

Утворення у Харкові єпархіального братства почалося за архієпископа Флавіана (Городецького) (1901–1903 рр.), який згодом зайняв кафедру митрополита Київського та Галицького. Так, 18 грудня 1901 р. на щорічному з'їзді харківського духовенства групою священників було піднято питання про необхідність заснування єпархіального братства. Архієпископ Флавіан відповів на пропозицію згодою. Його помічником у справі організації Харківського єпархіального братства став єпископ Сумський Стефан (Архангельський) (1902–1904 рр.). Останній у листопаді 1902 р. очолив спеціальну комісію, яка була покликана розробити статут майбутнього братства.

За наступника Флавіана, архієпископа Арсенія (Брянцева) (1903–1914 рр.) справа утворення єпархіального братства була завершена. Узявши під своє керівництво його організацію, новий єпархіальний архієрей направив проект Статуту Братства на розгляд Святішому Синоду. Після внесення змін, запропонованих Синодом, архієпископ Арсеній 31 грудня 1903 р. затвердив остаточний варіант Статуту. Згодом, 25 січня 1904 р., відбулося офіційне відкриття Братства. Новоутворена братська організація, за пропозицією архієпископа, названа на честь, шанованої у Харкові, Озерянської ікони Божої Матері.

За ініціативи єпископа Полтавського та Переяславського Іларіона, 29 квітня 1890 р. при Полтавській духовній семінарії засновано Полтавське єпархіальне Свято-Макаріївське братство. Воно названо в пам'ять преподобномученика Макарія, мощі якого знаходилися у Вознесенському монастирі м. Переяслава. Відкриття Братства здійснювалося урочисто. Після літургії, яку здійснив єпископ Іларіон в Свято-Успенському кафедральному соборі, за участі численного духовенства та кількох тисяч мирян, розпочалася хресна хода до Троїцької церкви при Полтавській духовній семінарії, де відслужено молебен перед іконою преподобномученика Макарія, який водночас був небесним покровителем Братства [8, 581–582].

Інше єпархіальне братство Полтавської єпархії відкрито 10 грудня 1889 р. у Лубнах та було назване на

честь монастиря, при якому воно засноване, Спасо-Преображенським. Не в останню чергу Братство було відкрито, завдяки клопотанню таємного радника І. Зінченка, який і надалі у статусі братчика опікувався його благополуччям. Лубенське та Полтавське єпархіальні братства розділили між собою Полтавську губ. на сфери впливу. Так, у Лубенському повіті діяло винятково Спасо-Преображенське єпархіальне братство та його відділення (або так звані училищі братства), а в інших 14 повітах – Свято-Макаріївське єпархіальне братство. Особливістю Лубенського Спасо-Преображенського братства було те, що його відділення відкривалися лише в тих парафіях Лубенського повіту, де існували церковні школи. Впродовж перших років існування Лубенського Спасо-Преображенського братства відкрилися 25 відділень, число яких надалі залишалося постійним.

Кількість відділень Полтавського Свято-Макаріївського братства була наступною. У 1900 р., тобто, через десять років після відкриття Братства, функціонували 40 парафіяльних братств, 1910 р. – 52, 1915 р. – 93. Однак ці дані не є цілком точними, адже деякі парафіяльні братства ухилялися від обов'язку щорічно звітувати про результати своєї діяльності Раді єпархіального братства. Тому деякі братства, які відкривалися зі спеціальною метою, після її досягнення, могли припинити існування, не повідомляючи про це Раду [9, 2034].

Чернігівське єпархіальне братство св. Михаїла, кн. Чернігівського мало шість відділень: Клинецьське, Конотопське, Кролевецьке, Ніжинське, Новозибківське, Стародубське. Через них єпархіальне Братство активно розвивало мережу його парафіяльних відділень. Особливо активізувалася його діяльність після реорганізації братства на більш широких началах у 1911 р. У результаті, станом на 1914 р. єпархіальному братству підпорядковувалося 1050 парафіяльних братств [10, 125–126].

Харківське єпархіальне братство відкрило відділення в Охтирці, Богодухові, Валках, Вовчанську, Змієві, Ізюмі, Куп'янську, Лебедині, Сумах, Старобільську, Слов'янську та Біловодську. Крім того, у віданні Братства знаходилися автономні братства: Білопільське, Мурафське, Ольшанське, Шарівське.

Варто відзначити, що однією зі специфічних рис братств Лівобережжя була доволі пізня їхня організація, порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Так, до початку 1880-х рр. православні братства діяли в багатьох губерніях європейської частини імперії, переважно в Західному краї, Поволжі, Москві, Санкт-Петербурзі. Братства ж Лівобережжя не одразу розгорнули активу діяльність. Наприклад, відділення Чернігівського єпархіального братства в Стародубі, Новоизибкові, Клинцях та Климівському Покровському єдиновірному монастирю, до середини 1890-х рр. фактично не функціонували, а останнє, зі згаданих відділень, навіть довелося закрити, через неефективність [11, 503]. Проте, мережа братств постійно розвивалася як кількісно, так і якісно. Особливо їх діяльність активізувалася під час Першої світової війни. Революційні події 1917–1921 рр. застали православні церковні братства Лівобережної України на піку їх розвитку.

На нашу думку, було кілька причин, які гальмували розвиток мережі православних братств на Лівобережжі. По-перше, як зазначалося вище, братства, створені в результаті церковних реформ середини XIX ст., значно відрізнялись від ренесансних братств. Вони від початку були вбудовані в загальнодержавну вертикаль влади та підпорядковувалися єпископам, а через них – Святійшому Синодові. Крім того, братства не мали права контролювати церковні фінанси та майно, діяльність кліру та єпископів, судити чи обирати духовенство. Ці

обставини зумовили несприйняття братств зі сторони, демократично налаштованих, прошарків російського суспільства та не сприяли виявленню ініціативи серед парафіян.

По-друге, на заваді збільшенню кількості братств стояло погане інформування населення про конкретні цілі та засоби їх реалізації, які вони ставили перед собою, та відмінності їх від інших організацій. Наприклад, одночасно із братствами почали виникати парафіяльні піклувальництва та церковні ради, які ставили перед собою завдання, що часто були суміжними чи перетиналися з цілями церковних братств.

По-третє, на братства покладалися різнопланові завдання, зокрема щодо матеріального забезпечення парафіяльного духовенства та місцевих храмів, які вони не мали коштів реалізовувати. Тому братства зазвичай були успішними лише в одному-двох напрямках роботи.

По-четверте, через тривале існування кріпосного права в Російській імперії були відсутні традиції громадського самоврядування, тому ідея православних братств як різновиду громадських організацій освоювалася повільно.

Таким чином, православні церковні братства мали привернути увагу суспільства до складного становища парафіяльного духовенства, вирішити, принаймні частково, такі проблеми, як фінансове забезпечення кліру, підвищення авторитету духовного стану, захист офіційної ідеології від релігійного та матеріалістичного інакомудства. У кінці XIX – на початку XX ст. братства створили розгалужену мережу, яка охопила і територію Лівобережної України.

1. Жилук С., Бойко Б. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.). – Острог, 2010.
2. Надтока Г. Православна церква і процеси українського національного відродження 1900–1917 рр. – К., 1996.
3. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.). – К., 1995.
4. О правилах для учреждения Православных церковных братств // Держархів Чернігівської обл. – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 217.
5. Отчет о состоянии Лубенского Спасо-Преображенского Братства и о деятельности его членов в 1891–1892 гг. // Полтавские Епархиальные Ведомости (далі – ПЕВ). – 1892. – Ч. оф. – № 17.
6. о. Тарасевич І. Речь при открытии в г. Кролевец Отделения Братства Св. Михаила, князя Черниговского // Черниговские Епархиальные Известия. – 1906. – Ч. неоф. (далі – ЧЕИ). – № 3.
7. Открытие братства святого Димитрия, митрополита Ростовского в г. Новгород-Северске // ЧЕИ. – 1890. – № 14.
8. Пичета И. Памяти Преосвященного Илариона Епископа Полтавского // Вера и Разум. – 1914. – № 5.
9. Отчет о состоянии и деятельности Полтавского Епархиального Свято-Макарьевского Братства за 1912 г. // ПЕВ. – 1913. – Ч. оф. – № 29.
10. Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского за 1914 г. – Чернигов, 1915.
11. Отчет о состоянии и деятельности Братства св. Михаила, князя Черниговского (20.09.1893–20.09.1894 г.) // ЧЕИ. – 1895. – Ч. оф. – № 12.

Sergienko V.G. Formation of the Orthodox church brotherhoods' system in the Left-Bank Ukraine in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. In this article are analyzed the social, political, cultural and legal backgrounds of the Orthodox church brotherhoods creating in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. The questions of the Orthodox church brotherhoods' formation in the Left-Bank Ukraine and causes that slowed the development of the brotherhoods' structure are elucidated.

Key words: Left-Bank Ukraine, the Orthodox church brotherhoods, the Russian Orthodox Church

М. І. Гончар

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. (За матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей»)

На підставі аналізу матеріалів часопису «Подольские епархиальные ведомости» проаналізовано діяльність церковнопарафіяльних шкіл Подільської губ. в другій половині XIX – на початку XX ст., визначено інформаційний потенціал цих публікацій.

Ключові слова: духовенство, церковнопарафіяльні школи, шкільна освіта, селяни, Подільська єпархія, «Подольские Епархиальные Ведомости»

Впродовж періоду нової історії церква чимало зробила для розвитку освіти в Україні. Одним із пріоритетних напрямів її діяльності був розвиток церковнопарафіяльних шкіл, що були основним типом початкових навчальних закладів пореформеної доби. Вивченню їх діяльності присвячені праці В. Бабійчука, І. Сесака, Г. Степаненко, В. Філінюка, В. Ревеги, А. Святенко. Втім, у цих роботах не знайшло належного висвітлення питання функціонування цих навчальних установ Подільської губ. упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Тому докладне висвітлення діяльності церковнопарафіяльних шкіл, зокрема на підставі матеріалів преси, поки залишається поза увагою науковців, що дозволить уточнити їхнє місце у системі вітчизняної освіти того часу та з'ясувати їхню роль у підвищенні освіченості населення, його моралі.

Неписьменність його більшості залишалась однією з гострих соціальних проблем XIX ст. як Російської імперії, так і Наддніпрянської України. На 1856 р. у Росії діяли 1320 початкових шкіл, тобто, одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень – на 150 осіб [1, 513]. Скасування кріпосництва стало своєрідним поштовхом до масового культурно-освітнього руху прогресивних сил суспільства, який змусив царський уряд розпочати реформування народної освіти.

Проблема елементарної освіти стала предметом жвавого обговорення на сторінках центральної і регіональної періодики. Зокрема ці питання висвітлювалися на шпальтах часопису Подільської єпархії РПЦ «Подольские епархиальные ведомости» (далі – «ПЕВ»), що видавалася в 1862–1905 рр. Автори статей і повідомлень неодноразово звертали увагу на стан освіти в Подільській губ., відзначали, що на неї значною мірою впливала політична ситуація, що склалася на початку 60-х рр. XIX ст. у державі загалом [2, 768]. З одного боку, російській уряд розумів, що чим нижчий рівень освіти народу, тим простіше ним керувати, спираючись на централізований бюрократичний апарат, а з іншого – модернізація суспільства зумовлювала гостру потребу в кваліфікованих, високоосвічених фахівцях, що вимагало прийняття термінових кардинальних заходів щодо піднесення освітнього та культурного рівня народу [3, 879].

Вирішуючи проблему неписьменності й виховання законослухняних громадян багатонаціональної імперії, влада намагалася створити підконтрольні їй школи з єдиними навчальними програмами та вимогами. Опікуватися новими навчальними закладами мало, передусім, православне духовенство, що зумовлювалося кількома обставинами. По-перше, її представники були на той час найосвіченішою верствою населення і мали певний досвід освітньої діяльності, адже і в попередню добу письменності навчали дякони та парафіяльні священики. По-друге, уряд намагався використовувати вчительську кафедру задля виховання представників народу в дусі покірливості імперії та самодержавству